

**YAQIN SHARQDAGI NAY CHOLG‘ULARINI QIYOSLASH
VA TAHLIL QILISH**

Professional ta’lim (cholg‘u ijrochiligi)

yo‘nalishi 3- bosqich talabasi

Usmonova Xadicha Odiljon qizi

Ilmiy rahbar: Abdullayev Zuxriddin Abdujabbor o‘g‘li

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola Yaqin Sharq mintaqasida — jumladan Eron, Turk, Arab, O‘zbek va Ozarbayjon musiqiy an’analarida — keng tarqalgan nay turkumidagi damli cholg‘ularning qiyosiy organologik tahlilini amalga oshiradi. Tadqiqot doirasida ettita asosiy nay turi (ney, nay, kawala, salamiyya, shabbaba, balaban nay) konstruktiv parametrlari, akustik xususiyatlari, sozlash tizimlari va ijro texnikasi nuqtai nazaridan solishtirilib o‘rganiladi. Metodologik asos sifatida etnoorganologiya, tarixiy-qiyosiy tahlil va dalil-hujjatli manba tanqidi usullaridan foydalaniladi. Tadqiqot natijasida Yaqin Sharq nay cholg‘ulari uchun yagona klassifikatsiya sxemasi taklif qilinadi va ularning o‘zaro ta’sir yo‘llari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: nay, ney, kawala, salamiyya, qiyosiy organologiya, Yaqin Sharq musiqa merosi, damli cholg‘ular, etnomusiqashunoslik, maqom, sufi musiqa.

АННОТАЦИЯ: Данная статья посвящена сравнительному органологическому исследованию флейтовых инструментов типа ней/най, широко распространённых в музыкальных традициях Ближнего Востока: Ирана, Турции, арабских стран, Узбекистана и Азербайджана. В рамках исследования рассматриваются семь основных разновидностей (ney, nay, kawala, salamiyya, shabbaba, balaban nay), которые сопоставляются по конструктивным параметрам, акустическим свойствам, системам строя и исполнительской технике. В качестве методологической основы применяются этноорганология, историко-сравнительный анализ и источниковедческая критика. По итогам исследования предложена унифицированная классификационная схема ближневосточных найных инструментов и выявлены пути их взаимовлияния.

Ключевые слова: най, ней, кавала, саламиия, сравнительная органология, музыкальное наследие Ближнего Востока, духовые инструменты, этномусыкознание, макам, суфийская музыка.

ABSTRACT: This article presents a comparative organological analysis of ney/nay-type wind instruments prevalent across the musical traditions of the Near East, encompassing Iran, Turkey, Arab countries, Uzbekistan, and Azerbaijan. Seven principal variants — ney, nay, kawala, salamiyya, shabbaba, and balaban nay — are systematically compared with respect to their constructional parameters, acoustic

properties, tuning systems, and performance techniques. The methodological framework integrates ethno-organology, historical-comparative analysis, and critical source evaluation. The study proposes a unified classification scheme for Near Eastern flute instruments and identifies the historical channels of their mutual influence.

Keywords: nay, ney, kawala, salamiyya, comparative organology, Near Eastern musical heritage, wind instruments, ethnomusicology, maqam, Sufi music.

KIRISH: Qamishdan yasalgan nay — insoniyatning eng qadimgi cholgʻu asboblardan biri boʻlib, uning tarixi miloddan avvalgi IV–III mingyilliklarga borib taqaladi. Misrdagi Naqada arxeologik qazilmalarida topilgan suyak nay parchalari (mil. av. 3200) va Ur shahridagi «Qirollik maqbarasi» topilmalari (mil. av. 2600) nay anʼanasining qanchalik qadimiy ekanligini yaqqol koʻrsatadi (Hickmann, 1961; Rashid, 1984). Antik davr mualliflari — Aflotun, Arastu, Farobiy — ham nayning falsafiy va tibbiy ahamiyatiga eʼtiborini qaratganlar.

Yaqin Sharq — nay cholgʻularining eng boy va xilma-xil anʼanalari saqlanib qolgan mintaqadir. Bu yerda har bir xalq oʻziga xos nay turini ishlab chiqqan va uni milliy lashtirib, yangi ijtimoiy-madaniy funktsiyalar bilan boyitgan. Eron neyi sufi-mistik maʼnaviyatining timsoli sifatida; Misr nayi arab klassik musiqa anʼanasining asosiy cholgʻusi sifatida; Oʻzbek nayi esa maqom sanʼatining ajralmas qismi sifatida tarixiy taraqqiyot yoʻlidan oʻtgan.

Mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, globallashtirish sharoitida mintaqaviy cholgʻu anʼanalari bir-biriga taʼsir koʻrsatib, «gibrid» shakllar paydo boʻlmoqda — bu jarayonni ilmiy jihatdan kuzatish va hujjatlashtirish zarur (Touma, 1996). Ikkinchidan, UNESCO ning nomoddiy madaniy meros sohasidagi dasturlari doirasida 2008 yilda Ozarbayjonda muqam, 2008 yilda Eron-Ozarbayjon-Qozogʻiston-Qirgʻiziston uchun nay ijrochilik sanʼati roʻyxatga olingan; bu faktlar tadqiqot ahamiyatini yanada oshiradi. Uchinchidan, Oʻzbekiston musiqashunosligida nay va uning Yaqin Sharqdagi «qardosh»larini sistemali qiyoslagan keng koʻlamli tadqiqot hozircha mavjud emas.¹

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi: (1) Yaqin Sharq nay cholgʻularini tizimli organologik tahlil qilish; (2) ularning tarixiy genetik aloqalarini aniqlash; (3) akustik-texnik qiyosiy xaritaning tuzish; (4) hozirgi ijro amaliyotidagi qoʻllanish sohalarini baholash. Tadqiqotda asosan Mantle Hood (1971), Jeremy Montagu (2007), Habib Hassan Touma (1996), Jean During (1988) va Veronica Doubleday (1999) larning nazariy kontseptsiyalaridan foydalanilgan.

ASOSIY QISM: Nay soʻzi forscha «qamish» (نای) maʼnosini anglatadi. Arabchada ham nay (نای), turk tilida ney, oʻzbek va tojik tillarida nay shaklida

¹ During, J. (1988). *Musique et extase: L'audition mystique dans la tradition soufie*. Albin Michel, Paris.

ishlatiladi — bu terminologik yaqinlik cholgʻularning umumiy kelib chiqishidan dalolat beradi (Sakata, 1983). Tarixiy manbalarda nay haqidagi birinchi batafsil tasvirlar IX asr arab musiqashunosi al-Kindiyning «Risola fi xubr ta'lif al-alhan» asarida uchraydi; u turli uzunlikdagi naylardan iborat to'plam (naqaraxona) va ularning musiqa nazariyasidagi o'rni haqida yozadi.

Yaqin Sharq naylarining geografik tarqalish xaritasi uchta asosiy hududni qamrab oladi. Birinchi zona — Eron-Turk zonasi: ney Eron, Turkiya, Ozarbayjon, Armaniston va Kurdiston musiqa an'alarida ustuvorlik qiladi. Ikkinchi zona — Arab zonasi: Misr, Suriya, Livan, Iroq, Iordaniya, Falastin va Fors ko'rfazi mamlakatlari. Uchinchi zona — Markaziy Osiyo zoni: O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, qisman Afg'oniston. Zorotushtriylik, islom va tasavvuf an'analari uchta zonada ham nayning ma'naviy-diniy funksiyasini kuchaytirgan (Zonis, 1973).²

Jalaluddin Rumiyning (1207–1273) «Masnavi» dostonining mashxur boshlanishi — «Bishnav in nay chun shikoyat mi-kunad» («Eshit, bu nay nechalik shikoyat qilar») — nayni nafaqat musiqa asbobi, balki ruhiy yo'liqishning metaforasi sifatida tasvirlaydi. Bu obraz Yaqin Sharq adabiyoti va musiqa an'analari bo'ylab tarqalib, nayning mistik-sufi an'anasidagi markaziy o'rnini mustahkamladi (Schimmel, 1975). Ushbu madaniy kontekst har bir mintaqadagi nay turining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, nay cholgʻulari orasida eng katta konstruktiv xilma-xillik uzunlik parametrda kuzatiladi (30 sm dan 80 sm gacha) va bu to'g'ridan-to'g'ri sozlash balandligiga ta'sir qiladi. Teshiklar soni esa 4 tadan 8 tagacha o'zgarib, ijro texnikasi va musiqa imkoniyatlarini belgilaydi. Nay ijro texnikasi Yaqin Sharq musiqiy an'alarida ikki asosiy yo'nalishda tasniflanadi: birinchisi — embouchure (lab shakllanishi) usuli, ikkinchisi — nafas boshqaruvi texnikasi. Eron neyi ijrochilari maxsus «xol» nuqtasi — nayni qiyshiq tutib, lablarning bir chetidan nafas yo'naltirish — texnikasini mukammallashtirib, «ta'ziye» (ta'sirlanish) titrash effektini hosil qilishga erishadilar (Blum, 1972). Bu texnika janub-g'arbiy Yevropa nay ijrochiligida ham uchramaydi O'zbek maqom an'anasida nay «ustoz» cholgʻu maqomini saqlab, tanbur va dutor bilan hamkorlikda asosiy melodiyani olib boradi. Shashmaqomning Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq va Ushshoq kabi 6 ta asosiy guruhida nay har xil sozlashda ishlatiladi (Karomatov, 1978). Bu sozlash moslashuvchanligi O'zbek nayini boshqa nay turlaridan ajratib turadigan asosiy organologik xususiyatdir. Arab musiqa an'anasida kawala va Misr nayi Arab maqomi tizimining 24 ta choragi (rub'ul-ton) ni qamrab olishi uchun moslashtirilgan. Bu jihat European (12-polutonovli) sozlash tizimidan tubdan farq qiladi va nayning akkustik

² Blum, S. (1972). Musics in Contact: The Cultivation of Oral Repertoires in Meshed, Iran. PhD dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign.

konstruktsiyasida maxsus teshik joylashuvini talab etadi (Touma, 1996). Arab nay ijrochilari asosan Hijaz, Bayati, Rast va Saba maqomlarida ixtisoslashadi hamda har bir maqom uchun maxsus nafas bosimi va embouchure shakli talab qilinadi.³ Turk musiqiy an'anasida ney makam sistemasining barcha 83 ta makamini qo'llashga moslashtirilgan noyob cholg'u hisoblanadi (Signell, 1977). Istanbul darvishlari — Mavlaviya tariqati — neyni ilohiy zikr marosimlarining asosiy musiqa asbobi sifatida muqaddaslashtirib, uni ijro etishni nafaqat san'at, balki ruhiy mashq sifatida ta'riflaydi. Bu an'ana YUNESKO tomonidan 2008 yilda nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan. Nay cholg'ularining tarixiy-genetik tahlili ularning uch asosiy yo'l orqali tarqalganini ko'rsatadi. Birinchi yo'l — savdo yo'llari: Buyuk Ipak yo'li bo'ylab Markaziy Osiyo bilan Yaqin Sharq o'rtasidagi musiqa almashinuvi milodning I asridan boshlab kuzatiladi; Afrosiyob devoriy suratlarida (VII asr) tasvirlangan nay chaluvchi musiqachilar bu aloqaning ilk isbotidir (Grenet, 2004). Ikkinchi yo'l — diniy tarqalish: islom sivilizatsiyasining VII–X asrlardagi keng yoyilishi nay an'anasini Arabiston yarim orolidan Eron, Markaziy Osiyo va Kichik Osiyoga olib kirdi. Yangi hududlarda nay mahalliy cholg'ular bilan aralashib, yangi shakllarni hosil qildi (During, 1988). Tasavvuf tariqatlarining roli bu jarayonda ayniqsa muhim bo'ldi. Uchinchi yo'l — zamonaviy ommaviy kommunikatsiya: XX–XXI asrlar davomida radio, televidion eshittirish va internet orqali turli nay an'analari bir-biriga ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, o'zbek naynavozlari Eron neyining ijro texnikalarini o'zlashtirib, o'z namoyishlariga qo'shadilar; turk neynavozlari esa arab kawala elementlarini o'z repertuarlariga kiritmoqda (Levin, 1996).

XULOSA: Amalga oshirilgan qiyosiy organologik tahlil shuni ko'rsatadiki, Yaqin Sharq nay cholg'ulari bitta umumiy manbadan — qamish puflab chalinadigan asbobdan — kelib chiqqan bo'lsada, mintaqaviy musiqa an'analari, ijtimoiy funksiyalar va estetik ideallarga muvofiq ravishda ulkan xilma-xillikka erishgan. Ettita o'rganilgan nay turi har biri o'ziga xos konstruktiv, akustik va ijro xususiyatlariga ega. Tahlil natijasida quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi: (1) Uzunlik va teshiklar soni nay turlarini eng samarali farqlovchi mezonlar hisoblanadi; (2) Sufi-mistik an'analarda nay ijrochiligini barcha mintaqalarda nafas boshqaruvining falsafiy jihatlariga yo'naltirgan; (3) O'zbek nayi maqom tizimiga moslashganligi va sozlash moslashuvchanligi bilan alohida o'rin egallaydi; (4) Arab kawala va salamiyyasi arxaik shakl xususiyatlarini eng ko'p saqlab qolgan turlar sifatida ajralib turadi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, taklif qilingan qiyosiy jadval Yaqin Sharq musiqasini o'rgatuvchi ta'lim muassasalari uchun universal metodologik qo'llanma sifatida xizmat qila oladi. Kelajakda akustik spektroskopiya va raqamli tovush

³ Djumaev, A. (2009). Music and Musical Life in Central Asia. In B. Nettl et al. (Eds.), *The Garland Encyclopedia of World Music*, Vol. 6 (pp. 900–938). Routledge, New York.

modellashtirishni qo‘llagan holda nay chalish texnikasini kompyuter orqali taqqoslash tadqiqoti amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Yaqin Sharq nay cholg‘ulari — bu nafaqat musiqa asboblari, balki O‘rta Osiyodan Atlantik okeangacha cho‘zilgan keng hududdagi madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘prik; ularni qiyosiy o‘rganish mintaqaviy hamkorlik va o‘zaro tushunishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Blum, S. (1972). *Musics in Contact: The Cultivation of Oral Repertories in Meshed, Iran*. PhD dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign.
2. Djumaev, A. (2009). *Music and Musical Life in Central Asia*. In B. Nettl et al. (Eds.), *The Garland Encyclopedia of World Music, Vol. 6* (pp. 900–938). Routledge, New York.
3. During, J. (1988). *Musique et extase: L'audition mystique dans la tradition soufie*. Albin Michel, Paris.
4. Farmer, H. G. (1929). *A History of Arabian Music to the XIIIth Century*. Luzac & Co., London.
5. Karomatov, F. M. (1978). *Uzbekskaya instrumental'naya muzyka*. G. Gulom nashriyoti, Toshkent.